

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia 21 (2023)

ISSN 2081-1861

DOI 10.24917/20811861.21.5

Roman Pelczar

Uniwersytet Rzeszowski

ORCID 0000-0002-0612-0009

Polskie podręczniki w polskich szkołach ludowych Galicji w latach 1774–1873

Wstęp

System szkolnictwa elementarnego dla dzieci z rodzin plebejskich w Austrii został stworzony w ostatnich dekadach XVIII w., co było konsekwencją prowadzenia centralistycznej polityki oświatowo-kulturalnej oraz ogłoszenia 6 grudnia 1774 r. pierwszej państwowej ustawy oświatowej (*Powszechny regulamin szkolny dla niemieckich szkół trywialnych i normalnych*). Wprowadziła ona organizację szkół elementarnych (nazwanych ludowymi), obejmującą trzy ich rodzaje. Pierwszym były szkoły trywialne (w małych miasteczkach i wsiach). Miano je tworzyć zwłaszcza we wszystkich parafiach oraz ich filiach¹. Drugi typ to szkoły główne (uruchamiane w większych miastach), zaś trzeci – szkoły normalne-wzorowe (jedna w każdej austriackiej prowincji-kraju)². Aktem tym państwo przejęło kontrolę nad całym istniejącym i tworzoną szkolnictwem elementarnym, któremu podlegać miała ludność miejska i wiejska. Na mocy ustawy zarząd nad szkołami w każdej prowincji oddano w ręce właściwych guberniów (urzędów gubernialnych), czyli naczelnym prowincjonalnych instytucji państwowych, oraz urzędów cyrkularnych (obwodowych). W przypadku Galicji siedzibą krajowego gubernium stał się Lwów³.

---

1 C. Majorek, *Początki austriackiego systemu szkolnictwa ludowego w Galicji w latach 1772–1780*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1976, t. 19, s. 84; C. Majorek, W. Marmon, *Oświata i kultura regionu tarnowskiego w okresie rozbiorów i niewoli*, [w:] Tarnów. Dzieje miasta i regionu, t. 2, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1983, s. 260; M. Krupa, *Szkoła ludowa w Galicji w latach 1772–1790*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1981, t. 24, s. 62; B. Kumor, *Szkolnictwo ludowe w Diecezji Tarnowskiej 1786–1850*, [w:] *Z dziejów oświaty w Galicji*, red. A. Meissner, Rzeszów 1989, s. 110.

2 S. Jantzen, *Polityka szkolna terezyańsko-józefińska w Galicji*, „Biblioteka Warszawska” 1905, t. 1, s. 503–504.

3 F. Majchrowicz, *Szkolnictwo polskie pod zaborem austriackim w czasie Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Epoka wielkiej reformy*, red. S. Łempicki, Lwów-Warszawa 1923, s. 124–125; J. Dobrzański, *Wychowanie i szkolnictwo w zaborze austriackim na przełomie XVIII i XIX w.*, [w:] *Historia wychowania*, t. 2, red. Ł. Kurdybacha, Warszawa 1967, s. 116; B. Kumor, dz. cyt., s. 109–110; C. Majorek, W. Marmon, dz. cyt., s. 260.

System objął także ziemie polskie należące do zaboru austriackiego, czyli Galicji. Do jego zasadniczych celów należało dążenie do zgermanizowania miejscowej ludności słowiańskiej, w tym Polaków, oraz zakorzenienia w niej wiernopoddańczości względem cesarza. W Galicji zasadnicze zapisy ustawy z 1774 r. obowiązywały aż do 1873 r. Niewielkie zmiany w organizacji szkolnictwa ludowego na terenie całej Austrii wprowadziła w 1805 r. nowa ustawa oświatowa, nazwana „polityczną”⁴. Generalnie bazowała ona na wspomnianej ustawie z 1774 r. Według „politycznej ustawy szkolnej” dla każdego stanu społecznego przewidziano osobne szkoły, o programach kształcenia dostosowanych do zadań wyznaczonych im przez państwo. Dokonano podziału organizacyjnego szkół ludowych, który przejęto z ustawy z 1774 r. We wsiach i w miasteczkach miały działać 1- lub 2-klasowe szkoły trywialne. Ich program nauczania pozostał taki sam jak dotychczas. W większych miastach (zwłaszcza cyrkularnych) organizowano zaś 3-klasowe szkoły główne, o bardziej rozbudowanym programie nauczania. W Galicji ustawa ta w sposób rzeczywisty obowiązywała od 1808 r. do 1873 r.⁵

W latach 1860–1867 w Austrii doszło do zasadniczych zmian ustrojowych, które objęły także system szkolny. Przekształcenie monarchii w państwo dualistyczne, przeprowadzane reformy, wprowadzenie konstytucji w 1867 r. oraz uchwalanie nowych ustaw oświatowych w latach 1868–1873 poważnie wpłynęły na cały system edukacji, w tym również galicyjskiej. Autonomia nadana Galicji stworzyła (po latach germanizacji) szansę utworzenia na jej terenie enklawy polskiego życia narodowego. Skutkowało to m.in. korzystniejszymi warunkami dla rozwoju oświaty polskiej. Pomyślnie zmiany zapoczątkowało zatwierdzenie 22 czerwca 1867 r. przez Sejm Krajowy Galicji ustawy o narodowym języku nauczania w szkołach ludowych i średnich. Dawała ona prawo zachowania i pielęgnowania języka polskiego w tych instytucjach. Zmniejszyła się także ingerencja państwa w sprawy ich organizacji i funkcjonowania⁶. Z kolei 25 czerwca 1867 r., na mocy postanowienia cesarskiego, ustanowiona została Rada Szkolna Krajowa (RSK) dla Galicji. W rzeczywistości rozpoczęła ona działalność w początkach następnego roku. Zakres działania Rady obejmował m.in. administracyjny i naukowy nadzór nad szkołami ludowymi. Jednym z pierwszych jej działań było (w oparciu na państwowej ustawie z 25 maja 1868 r.) uregulowanie w Galicji stosunków między szkołą a Kościołem katolickim. W rezultacie likwidacji uległa dotychczasowa wieloletnia zależność szkolnictwa elementarnego od władz duchownych. Ich kompetencje przejęły organy państwowe. Wspomniana ustawa do kierownictwa i nadzoru nad szkołami w każdym kraju monarchii ustanawiała specjalne organy świeckie. W Galicji miały to być: RSK, rady szkolne powiatowe (okręgowe) i rady szkolne miejscowe⁷.

W myśl wspomnianych austriackich ustaw oświatowych z 1774 i 1805 r. najwyżej zorganizowanymi szkołami ludowymi były szkoły główne. W Galicji

---

4 M. Krupa, *Szkolnictwo ludowe w obwodzie przemyskim w końcu XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów oświaty w Galicji*, red. A. Meissner, Rzeszów 1989, s. 93; Ta, *Szkoła ludowa...*, s. 62–63.

5 J. Dobrzański, dz. cyt., s. 119–120; A. Ładyżyński, *Galicyjskie szkoły główne w latach 1774–1869*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Pedagogiczne” 1993, nr 93, s. 21.

6 A. Ładyżyński, dz. cyt., s. 22.

7 SP w Hermanowej, *Kronika szkoły w Hermanowej*, s. 47; T. Fiutowski, *Szkolnictwo ludowe w Galicji w dobie porozbiorowej*, Lwów 1913, s. 34.

funkcjonowały one od 1775 r. do ok. 1875 r. głównie w większych miastach. Szkoły te odgrywały istotną rolę w systemie oświaty galicyjskiej, gdyż dawały młodzieży szanse dalszego kształcenia na poziomie średnim. Placówki tego typu częściowo zapełniły lukę oświatową po likwidacji znacznej liczby staropolskich gimnazjów. Uczniowie reprezentowali wszystkie narodowości i wyznania religijne zamieszkujące Galicję⁸. Szkoły główne początkowo miały 3 klasy, o 4-letnim cyklu edukacyjnym. W latach 50. XIX w. zostały zreorganizowane i odtąd posiadały 4 klasy. Ustawowy program kształcenia obejmował następujące przedmioty: czytanie, pisanie, rachunki, gramatykę, ortografię, kaligrafię, stylistykę, historię, geografę, geometrię, rysunki, język niemiecki, naukę moralną, religię oraz tzw. styl praktyczny⁹.

Według ustaw z 1774 r. i 1805 r. najniższy szczebel oświatowy stanowiły szkoły trywialne. Uczono w nich czytania, pisanie, rachunków, religii, katechizmu oraz nauki obyczajów i „wskazówek do życia praktycznego i gospodarstwa”¹⁰. Pozostały one pod nadzorem państwa oraz władz kościelnych. Instytucje te od początku miały charakter wyznaniowy i narodowościowy. W konsekwencji każda nacja (w tym Polacy) tworzyła własne placówki tego typu¹¹.

W tym okresie w Galicji najbardziej rozpowszechnionym (pod względem ilościowym) typem szkół elementarnych były jednak szkoły parafialne. Swą genezę sięgały jeszcze czasów staropolskich. Początkowo przez dłuższy okres (ze względu na religijny charakter) austriacki system oświatowy ich nie uwzględniał. Dopiero pod koniec drugiego dziesięciolecia XIX w. administracja państwowa zmuszona była uznać fakt ich istnienia. Formalnie różniły się od szkół trywialnych tylko tym, że nie posiadały określonego prawem zabezpieczenia materialnego¹². W szkołach parafialnych często nie trzymano się ściśle obowiązującego programu nauczania¹³. W praktyce jego zakres zależał od wykształcenia pracujących w nich nauczycieli. Z reguły nauka (powszechnie prowadzona przez nauczycieli-organistów) ograniczała się do czytania, pisanie, rachowania, a w przypadku chłopców dodatkowo uwzględniała ministranturę. W wielu parafiach, szczególnie wiejskich, nauczanie obejmowało wyłącznie czytanie i pisanie. Głównym elementem programu nauczania w tych placówkach była jednak nauka katechizmu i zasad religijnych¹⁴.

W latach 40. XIX w. galicyjskie szkolnictwo ludowe wzbogaciło się o szkoły gminne. Tworzono je we wsiach niebędących siedzibami parafii. Zwykle zakładały je miejscowe samorządy wiejskie (gminne) lub proboszczowie parafii (w skład

8 A. Ładyżyński, dz. cyt., s. 15, 52.

9 M. Krupa, *Szkolnictwo ludowe w obwodzie...*, s. 100, 102.

10 Tamże, s. 102.

11 R. Pelczar, *Rzymskokatolickie szkoły trywialne w Galicji w latach 1774–1875*, Lublin 2014, s. 7.

12 F. Persowski, *Kartki z dziejów szkolnictwa w Galicji w I połowie XIX w. (głównie z terenu województwa rzeszowskiego)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Rzeszowie. Nauki Pedagogiczne” 1967, z. 4., s. 395, 402.

13 M. Adamczyk, *Kształcenie młodzieży chłopskiej z obwodu sądeckiego i okolic 1772–1848*, Wrocław 1981, s. 45.

14 F. Magryś, *Żywot chłopca działacza*, Warszawa 1987, s. 25; J. Słomka, *Pamiętniki włościanina. Od pańszczyzny do dni dzisiejszych*, Warszawa 1983, s. 23; R. Pelczar, *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869*, Lublin 2009, s. 194–197.

których wchodziły dane miejscowości) i przez nich były utrzymywane. Programy nauczania były zbliżone do realizowanych w szkołach parafialnych¹⁵.

W poszczególnych typach szkół nauczanie prowadzone było za pomocą podręczników szkolnych oraz pewnych dostępnych książek, które w określonych sytuacjach te podręczniki zastępowały. W niniejszym artykule zajęto się wyłącznie podręcznikami polskojęzycznymi, wykorzystywanymi w procesie dydaktycznym w polskich szkołach ludowych.

Prawne uwarunkowania dopuszczania polskich podręczników do użytku szkolnego

Pomimo iż w badanym okresie w części szkół ludowych (głównych oraz trywialnych) w procesie nauczania obowiązywał język niemiecki i wydawane po niemiecku podręczniki, władze państwowe i oświatowe dopuszczały do nauczania w nich języka polskiego oraz korzystania z polskich książek. Podstawowym warunkiem była jednak aprobata władz austriackich¹⁶. Już w ustawie oświatowej z 1805 r. zakazano stosowania w szkołach książek niezatwierdzonych przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia¹⁷.

Polskich książek używano we wszystkich klasach. W różnych państwowych aktach prawnych władze podawały ich wykazy. Zestawienie książek uznanych przez organy państwowe za właściwe dla procesu nauczania po raz pierwszy znalazło się w ustawie z 1774 r.¹⁸ Także austriacka ustawa oświatowa z 1805 r. zalecała konkretne zestawy książek drukowanych po niemiecku lub analogicznych, pisanych po polsku¹⁹. W późniejszych latach doбором podręczników zajmowały się różne organy państwa (centralne i galicyjskie). Było wśród nich austriackie Ministerstwo Wyznań i Oświecenia. I tak np. dekretem z 5 listopada 1849 r. poleciło ono korzystać przy nauce gramatyki polskiej z książek *Krótką nauką języka polskiego dla początkowych* oraz *Zwięzłą nauką języka polskiego dla I i II klasy*. Obie wydane zostały w 1849 r. przez Henryka Sucheckiego we Lwowie w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich. Z kolei dekretem tego ministerstwa z 4 grudnia 1850 r. nakazano zaprowadzić w szkołach polskich *Biblię* ułożoną przez ks. Stanisława Winnickiego (będącą przeróbką pracy ks. Ignacego Schustera) oraz polskie wzory kaligraficzne do nauki rytowania, opracowane przez nauczyciela Karola Sokołowskiego. W 1854 r. ministerstwo oraz lwowskie Namiestnictwo nakazały wprowadzić dla szkół wiejskich dla dzieci polskich *Elementarz niemiecki* (do nauki gramatyki niemieckiej)²⁰.

15 W. Gaj-Piotrowski, *Stan szkolnictwa i oświaty w rejonie Rozwadowa w latach 1772–1874*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1975, s. 48–49.

16 A. Skoczek, *Rys historyczno-statystyczny szkół ludowych w Galicji od roku 1772 po 1867*, Kraków 1869, s. 63.

17 K. Falkiewicz, *Rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji w latach 1848–1898*, Lwów 1899, s. 44.

18 *Instrukcja dla nauczycieli szkół parafialnych, czyli trywialnych z roku 1785*, opr. F. Majchrowicz, Lwów 1901, s. 12.

19 J. Świeboda, *Szkolnictwo ludowe w Rzeszowie pod zaborem austriackim (1772–1918)*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1978, s. 9.

20 Zespół Szkół w Strzyżowie, Szkoła Podstawowa nr 1 w Strzyżowie, Kronika szkolna, s. 12–15.

Zaś w myśl rozporządzenia ministerialnego z 23 marca 1855 r. książki szkolne do nauki języka miały być następujące: w I kl. – *Elementarz*, w II kl. – *Pierwsza książka nauki języka i do czytania*; w III kl. – *Druga książka nauki i do czytania*, w IV kl. – *Trzecia książka do czytania, oprócz gramatyki obok niej zaprowadzonej*²¹. W proces dopuszczania do użytku szkolnych podręczników włączało się również Ministerstwo Stanu. Przykładowo, dekretem z 25 sierpnia 1863 r. przeznaczyło do nauki religii od roku szkolnego 1863/1864 *Wielki Katechizm dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim*, ułożony w formie pytań i odpowiedzi, w miejsce używanego dotąd *Katechizmu wielkiego*. W odpowiedzi na to zarządzenie Krakowska Komisja Namiestnicza 15 września wydała zarządzenie dla szkół w Galicji Zachodniej, w którym uznała ten katechizm za lepszy od dotychczasowego i nakazała dozorcóm dystryktowym i dyrekcjom szkół zająć się jego wprowadzeniem do podległych im placówek²².

Doboru książek szkolnych dokonywał także galicyjski urząd gubernialny. Przykładowo, mocą jego rozporządzenia z 6 listopada 1824 r. wprowadzono polską gramatykę *Początki języka polskiego*²³. Natomiast reskryptem z 15 września 1828 r. Gubernium opublikowało wykaz niemieckich książek szkolnych dla kl. I i II szkół trywialnych. Zaś rozporządzeniem z 17 maja 1829 r. wprowadziło kolejne podręczniki. Z kolei dekretem wiedeńskiej Najwyższej Nadwornej Komisji Edukacyjnej z 15 maja 1846 r. i gubernialnym rozporządzeniem z 29 maja tego roku nakazano w szkołach wiejskich używać podręcznika *Książka do czytania w klasie 2*. Ponadto 17 maja tego roku Gubernium wydało rozporządzenie wycofujące obowiązujące dotychczas książki do rachunków, a wprowadzające nowe, w języku niemieckim²⁴.

Oprócz organów państwowych do ok. 1868 r. wpływ na dobór książek szkolnych miały także instytucje kościelne. W przypadku szkół dla dzieci polskich wyznania rzymskokatolickiego były to konsystorze biskupie (lwowski, przemyski, tarnowski i krakowski). Przykładowo, 18 lipca 1862 r. konsystorz przemyski (na podstawie decyzji Krakowskiej Komisji Namiestniczej) wydał rozporządzenie odnośnie do zaprowadzenia do szkół na terenie diecezji wymienionych w tym akcie polskich podręczników²⁵. Jak wskazują powyższe informacje, decyzje władz różnych szczebli dotyczące używania książek szkolnych pojawiały się w całym analizowanym okresie. Odnosiły się one do wprowadzania nowych wydawnictw lub usuwania starszych.

Ze względu na wieloletnią politykę zaborcy zdecydowaną większość polskich podręczników używanych w szkołach galicyjskich stanowiły tłumaczenia z języka niemieckiego²⁶. Dopiero w 1863 r. inspektor szkół ludowych dla Galicji Zachodniej Andrzej Macher wystąpił do Ministerstwa Stanu o powołanie komisji do rewizji

21 *Rozporządzenie ministerialne z 23 marca 1855*, „Schul-Kurrende” (tarnowska) 1858, nr 4, s. 14.

22 „Kurenda Szkolna” (krakowska) 1863, nr 7, s. 49.

23 Zespół Szkół w Strzyżowie, Szkoła Podstawowa nr 1 w Strzyżowie, *Kronika szkolna*, s. 12.

24 Tamże, s. 12–15.

25 Archiwum Państwowe w Rzeszowie, Zespół 180 – Szkoła Podstawowa w Tyczynie, sygn. 1 – *Historia 5. klasowej szkoły w Tyczynie 1863–1929*, s. 61.

26 W. Walat, T. Warzocha, *Podręczniki szkolne w Galicji w II połowie XIX i na początku XX wieku w świetle prac Komisji Podręczników Szkolnych przy Radzie Szkolnej Krajowej*, „Edukacja – Technika – Informatyka” 2018, nr specj. 1, s. 47.

książek polskich używanych w szkołach ludowych. Ministerstwo 17 listopada wyraziło zgodę na jej ustanowienie i zatwierdziło jej członków (zaproponowanych przez konsystorz krakowski). Prezesem został ks. Oswald Rusinowski – scholastyk krakowski. Pozostali członkowie to: ks. Jan Chełmecki – okręgowy dozorca szkół, Wilhelm Gąsiorowski – nauczyciel techniki, Wincenty Jabłoński – nauczyciel gimnazjum, Wojciech Wojnarowski – dyrektor I szkoły głównej, Franciszek Eberhard – dyrektor II szkoły głównej, Stanisław Kopacz – dyrektor III szkoły głównej oraz ks. Jędrzej Gołda – katecheta. Wszyscy pochodzili z Krakowa. Komisja podjęła pracę nad poprawą niektórych książek szkolnych²⁷. Jednak te działania okazały się nie do końca skuteczne, czego dowodzi opinia wydana przez RSK, która w swym pierwszym sprawozdaniu szkolnym z lat 1868 i 1869 stwierdziła, że: „Począwszy od elementarza aż do książki na czwartą klasę zastała Rada szkolna w rękach uczniów książki wadliwe pod względem układu, oschłe, ubogie, a tu i ówdzie wprost niestosowne pod względem swej treści, nareszcie odstrasające swym złym językiem”²⁸. Taka sytuacja zmusiła ją do opanowania tej sytuacji i opracowania spójnej polityki podręcznikowej pozwalającej na stworzenie stosownych podręczników uwzględniających zmiany programowe wymuszone postępowaniem w nauce.

Jedną z przyczyn takiego stanu była polityka oświatowa władz austriackich umożliwiająca swobodny druk książek szkolnych. Ich ingerencja rozpoczynała się dopiero po ich ukazaniu się, co powodowało, że duża liczba nowych podręczników trafiała do szkół bez zaaprobowania przez odpowiednie instytucje²⁹. Aby zlikwidować takie praktyki, władze centralne i galicyjskie podejmowały różne decyzje odnoszące się do tej kwestii. Zawarły je w kilku aktach prawnych, m.in. w ustawie z 25 maja 1868 r., ustawie z 14 maja 1869 r., statucie Rady Szkolnej Krajowej z 25 czerwca 1867 r., reskrypcie ministra wyznań i oświecenia z 25 marca 1873 r. Także galicyjska RSK w rozporządzeniu z 18 sierpnia 1873 r. i późniejszych tego typu aktach prawnych wielokrotnie przypominała radom szkolnym okręgowym o zakazie dopuszczania do użytku w podległych im szkołach ludowych podręczników przez nią niezaleconych lub niedopuszczonych. Z kolei rady szkolne okręgowe miały przypominać kierownikom podległych szkół o tym nakazie³⁰. W odpowiedzi na zarządzenia RSK poszczególne rady szkolne okręgowe miały obowiązek ustalić kanon podręczników dla wszystkich klas podległych im szkół ludowych. Działania takie podjęła np. 7 lutego 1872 r. Rada Szkolna Okręgowa w Rzeszowie, nakazując nauczycielom wprowadzić w nadzorowanych placówkach następujące polskie książki do nauczania: w kl. I – *Nauka czytania poprzedzona pisaniami: elementarz dla szkół początkowych* autorstwa Hipolita A. Seredyńskiego (wydana w 1870 r.) oraz *Mały katechizm* (1870 r.). W kl. II – *Pierwsza książka do czytania i nauka języka polskiego* (1870 r.), *Ćwiczenia rachunkowe dla szkół wiejskich* (1868 r.) oraz *Mały katechizm* (1870 r.). Zaś w kl. III – *Druga książka do czytania i nauka języka polskiego*

27 A. Skoczek, dz. cyt., s. 34–35.

28 M. Baranowski, *Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji od 1772 do 1895 roku*, Kraków 1897, s. 11.

29 W. Wałat, T. Warzocha, dz. cyt., s. 46.

30 *Zbiór najważniejszych okólników i rozporządzeń zasadniczych C.K. Krajowej Rady Szkolnej, wydanych od jej ukonstytuowania się do podwładnych jej nadzorów szkolnych, w sprawach szkół ludowych*, Lwów 1889, s. 22–31.

(1871 r.), Ćwiczenia rachunkowe dla III klasy, *Wielki katechizm* (1869 r.), *Książka do czytania dla III klasy szkół* (1868 r.) i *Dzieje biblijne* (1870 r.)³¹.

Książki używane w szkołach ludowych – aspekt ogólny

W okresie od 1774 do 1873 r. w prawodawstwie szkolnym władze państwowe i oświatowe dość często publikowały zbiory podręczników do konkretnych przedmiotów i klas. Wydawano je przez cały analizowany okres. Było ich bardzo dużo i wielokrotnie je wznawiano lub jedynie modyfikowano tytuły³². W konsekwencji dopuszczano do użytku bardzo wielką ich liczbę. W rezultacie w poszczególnych placówkach korzystano z różnych książek do nauczania, w zależności od możliwości ich pozyskania przez nauczycieli i uczniów.

W szkołach ludowych najwięcej było podręczników wydanych po niemiecku. Jednak sporą grupę tworzyły także książki polskie. Używano ich głównie do nauki języka polskiego i niemieckiego oraz religii rzymskokatolickiej, zaś w znacznie mniejszym stopniu – rachunków. Częstkowy wykaz takich podręczników sporządził Alojzy Skoczek, nauczyciel ludowy z Krakowa. Zestawił on książki wykorzystywane w Galicji w latach 1774–1867³³. Bardziej rozbudowany spis wydawnictw szkolnych sporządzili w ostatnich latach XIX w. Mieczysław Baranowski i Szczęsny Parasiewicz³⁴. Autorzy obydwu zestawień podzielili książki na kilka grup, odpowiednio do przedmiotów, których realizacji miały służyć.

W pierwszej kolejności uwzględnili publikacje do nauki religii. Były to katechizmy, dzieje biblijne oraz ewangelie. A. Skoczek w dziale „Książki religijne” wymienił kilka tytułów. Wśród nich były: *Mały katechizm przez pytania i odpowiedzi* (ss. 24), korzystano z niego do lat 60. XIX w. w II kl. szkół ludowych; *Wielki katechizm bez pytań* (ss. 163). Obowiązywał do 1848 r. tylko w szkołach trywialnych wiejskich. Natomiast w trywialnych miejskich korzystano z niego wraz z katechizmem niemieckim. Od 1848 r. do lat 60. XIX w. użytkowano go w III kl. szkół trywialnych oraz w III i IV kl. szkół głównych. Z zakresu dziejów biblijnych Skoczek podał *Dzieje biblijne starego i nowego przymierza dla katolickich szkół ludowych*. Wcześniejsze ich wydanie (autorstwa Winnickiego) nie posiadało obrazków i miało 112 stron. Z kolei edycję z 1860 r. (ss. 282) wzbogacono obrazkami i mapą Jerozolimy. Było to tłumaczenie podręcznika J. Szustera dokonane przez ks. Michała Rodeckiego. Tej książki używano od 1848 r. do lat 60. XIX w. w III kl. szkół trywialnych oraz w III i IV kl. szkół głównych. Skoczek wymienił także *Ewangelie, lekcje i listy* (ss. 216). Używano ich od r. 1848 do lat 60. XIX w. w IV kl. szkół głównych³⁵.

Z kolei M. Baranowski i S. Parasiewicz zebrali tytuły 5 katechizmów i 2 pozycji dotyczących dziejów biblijnych. Wśród tych pierwszych znalazły się: *Nauka religii dla szkół normalnych i głównych ces. król. państwach* (ss. 182), Lwów 1828; *Krótki*

31 Szkoła Podstawowa w Hermanowej, Kronika szkoły, s. 27–28.

32 A. Skoczek, dz. cyt., s. 44–56; *Książki szkolne w szkołach ludowych galicyjskich i w innych ziemiach polskich dawniej używane*, oprac. M. Baranowski, S. Parasiewicz, Lwów 1898, s. 1–107.

33 A. Skoczek, dz. cyt., s. 44–56.

34 *Książki szkolne...*, s. 1–107.

35 A. Skoczek, dz. cyt., s. 44–45.

katechizm przez pytania i odpowiedzi dla małych dzieci szkół narodowych w Jego ces. król. Mości Królestwach Galicji i Lodomeryi (ss. 24), Wiedeń 1840; *Wielki katechizm dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 163), Wiedeń 1862; *Wielki katechizm dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austr. przez pytania i odpowiedzi* (ss. 232), Wiedeń 1864; *Mały katechizm przez pytania i odpowiedzi dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie* (ss. 31), Wiedeń 1865. Spośród nich najczęściej wznawiano druk pierwszego wymienionego wyżej katechizmu. Wydawano go we Lwowie oraz Wiedniu. Wiele wydań miał także *Wielki katechizm dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim*. Z kolei do dziejów biblijnych ukazały się: *Dzieje starego i nowego testamentu z pisma świętego wyjęte dla szkół wyższych i niższych w c. k. Państwie Austriackim* (ss. 432), Wiedeń 1853 i *Dzieje biblijne starego i nowego przymierza dla katolickich szkół ludowych*, ze 112 obrazkami i mapą (ss. 282), Wiedeń 1864. W następnych latach ta ostatnia książka miała kilka kolejnych wydań³⁶.

Drugą grupę stanowiły różne książki polskie do nauki języka polskiego (czytania, pisania, gramatyki) i nabycia innych ogólnych wiadomości. Nauczaniu początków języka polskiego służyły elementarze. A. Skoczek wykazał kilka tytułów. Pierwszym była *Groszówka* (używana głównie w szkołach wiejskich). Książka liczyła 24 strony. Ten podręcznik miał następujący układ: duże i małe abecadło, słowa jednozłotkowe, dwuzłotkowe i więcej złotkowe, znaki interpunkcyjne. Ponadto zawierał pacierz i modlitwy na różne okazje, w tym do Matki Boskiej i kilku świętych, psalm, przykazania, katechizm dla małych dzieci (w postaci pytań i odpowiedzi), liczby rzymskie i arabskie, budowę kalendarza rocznego, na końcu kolędę dla małych dzieci i tabliczkę mnożenia (w zakresie do 100). Książka była tłumaczeniem niemieckiego elementarza. Używano jej od 1791 r. do lat 60. XIX w. Zdaniem Skoczka podręcznik uważany był „jako niesłychany mechanizm ciężko odpowiadający celowi”³⁷. Kolejny podręcznik to *Elementarz ku pożytkowi szkół narodowych w cesarsko-królewskich dziedzicznych państwach* (ss. 64), Lwów 1789, będący tłumaczeniem niemieckiego elementarza *Nahmenbüchlein*. Używano go w I kl. od 1789 do 1853 r., do wprowadzenia nowego elementarza. W opinii Skoczka: „Układ jego stosowny do nauki czytania za pomocą sylabizowania; zresztą bardzo dobrze tłumaczony, a co do treści zupełnie odpowiedni”. Autorem polskiego *Elementarza dla katolickich szkół ludowych* (ss. 94) był Karol Borowicz, dyrektor szkoły głównej w Czerniowcach. Używano go w latach 1854–1867 i służył nauce czytania oraz pisania. Według Skoczka: „Cały układ tego elementarza zupełnie odpowiedni nowej metodzie, odznacza się doborem rzeczy i językiem czystym”. Od 1867 r. w użyciu był także *Elementarz dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim*, przygotowany przez Franciszka Eberharda (dyrektora szkoły głównej w Krakowie) na bazie starszego wspomnianego podręcznika K. Borowicza³⁸.

Natomiast M. Baranowski i S. Parasiewicz wykazali 6 elementarzy: wspomniane wyżej *Elementarz ku pożytkowi szkół narodowych w cesarsko-królewskich dziedzicznych państwach* oraz: *Elementarz do używania w szkołach miejskich*

36 *Książki szkolne...*, s. 1–4.

37 *Groszówka: czyli Nauka początkowa poznawania liter, sylabizowania i czytania, ułożona dla dzieci niechodzących do szkoły*, Bochnia 1861.

38 A. Skoczek, dz. cyt., s. 46–47.

cesarsko-królewskich państw dziedzicznych (ss. 78), Lwów 1819; *Elementarz dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 94), Wiedeń 1853; *Elementarz i mały katechizm dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 94 + 31), Wiedeń 1865; *Nauka czytania poprzedzona pisaniem. Elementarz dla szkół początkowych ułożony z polecenia kraj. Rady Szkolnej* (ss. 151), autorstwa Hipolita Seredyńskiego, Wiedeń 1870; *Elementarz dla szkół początkowych ułożony z polecenia kraj. Rady Szkolnej* (ss. 119), także autorstwa H. Seredyńskiego, Wiedeń 1871. Spośród wymienionych najczęściej wznawiano *Elementarz dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim* oraz *Elementarz i mały katechizm dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (będący rozszerzoną wersją tej pierwszej książki)³⁹.

Jeszcze inny wykaz ówczesnych galicyjskich elementarzy stworzyli autorzy hasła „Polskie elementarze” w Wikipedii. Do szkolnictwa ludowego w Galicji odnoszą się następujące tytuły: *Elementarz ku pożytkowi szkół narodowych w cesarsko-królewskich dziedzicznych państwach*, Lwów 1791; *Abecadło w tabliczkach z rycinami litografowanymi*, Lwów 1823; *Abecadło polskie dla dzieci na tablicy*, Lwów 1824; *Abecadlnik polski (nowy) dla dzieci i młodzieży płci obojej, z 24 wyobrażeniami zwierząt ssących*, Lwów 1832; *Abecadło wydanie nowe z ryc. kolor.*, Lwów 1837; *Abecadło nowe polskie z 16 obrazkami zwierząt*, Lwów 1841; *Elementarz do używania w szkołach miejskich cesarsko-królewskich państw dziedzicznych*, 1844; *Abecadlnik, czyli Groszówka dla ludu wiejskiego na nowy sposób przerobiona i ułatwiona*, Tarnów 1849; *Groszówka: czyli Nauka początkowa poznawania liter, sylabizowania i czytania, ułożona dla dzieci niechodzących do szkoły*, Bochnia 1861; *Abecadło nowe polskie*, Rzeszów (1850, 1868), Lwów (1856); *Abecadło z obrazkami*, Lwów 1855; *Naukowy księgozbiorek dla miejskich i wiejskich dzieci od lat 6 do 12, cz. 1–2 i Nauka czytania pisma z katechizmem*, Wadowice 1872⁴⁰. Powyższe wykazy dowodzą, iż w okresie przed reformą oświatową w 1873 r. w szkołach galicyjskich w użytkowaniu była bardzo duża liczba wydawnictw o charakterze elementarzy, służących początkowej nauce czytania i pisania.

W szkołach obowiązywały także polskie podręczniki do doskonalenia czytania w kl. II, III i IV. Najwięcej podręczników tego typu wydano dla II kl. Skoczek odnotował 3 takie pozycje. Pierwszą była *Pierwsza książka do czytania i nauki języka polskiego* (ss. 200), autorstwa Hipolita Witowskiego, członka Towarzystwa Naukowego w Krakowie. Pojawiła się 1854 r. Składała się z 4 części. Podzielona została na część przeznaczoną na naukę pisania oraz na naukę gramatyki polskiej. Z kolei w 1857 r. wydrukowana została *Druga książka do czytania z nauką języka polskiego* (ss. 38), używana od r. 1857 w III i IV kl. Miała 7 rozdziałów. W I zamieszczono wierszem i prozą (dobrane dla celów edukacyjno-wychowawczych) piosenki, powiastki, bajki, przypowieści i zagadki. W II – wybrane wiadomości z królestwa zwierząt. W III – niektóre wiadomości o świecie, przyrodzie, zjawiskach napowietrznych. W IV – poznanie ziemi i kraju ojczystego. W V – dzieje i podania z historii biblijnej, powszechnej, austriackiej i polskiej. W VI – wiadomości o roślinach i rolnictwie. W VII – o niektórych kopalniach i rzemiosłach. Przy końcu umieszczono ćwiczenia gramatyczne podzielone na 4 stopnie i układy piśmienne. Zdaniem Skoczka: „Cały

39 *Książki szkolne...*, s. 5–7.

40 [On-line:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Polskie_elementarze – 21.08.2023.

układ tej książki bardzo dobrze obmyślany; język w ogóle czysty”. Podręczniki do nauki czytania uzupełniała *Książka do czytania na 2. klasę szkół ludowych* (ss. 202), przetłumaczona z niemieckiego przez Jana Nepomucena Kamińskiego, używana w latach 1845–1853. Układ jej był następujący: na początku umieszczono podstawowe państwowe ustawy szkolne. Następnie zebrano 44 powieści moralne, które starszy Bogumił opowiadał po wieczery swoim wnukom. Potem krótko omówiono historię ludzkości. Dalej zamieszczono zasady obowiązujące poddanych cesarza austriackiego (powinności poddanych ku monarsze i ojczyźnie). W ostatniej części zawarto przypowieści, zasady dobrego wychowania oraz zachowania zdrowia. W 1862 r. wydano *Trzecią książkę do nauki języka polskiego*, zawierającą ćwiczenia gramatyczne oraz zasady pisania listów i innych pism. Przeznaczono ją do IV kl. szkół głównych. Kolejną była *Książka do czytania na klasę czwartą szkół głównych* (ss. 184). Używano jej od 1848 do 1860 r. Była tłumaczeniem niemieckiego podręcznika. Zawierała m.in. żałobne śpiewy Mojżesza, wypisy z psalmów Dawida, wybrane wiadomości o ciałach niebieskich, powietrzu, wodzie, ogniu, świetle, przemyśle, rolnictwie, hodowli bydła, przysłowia i zdania moralne. W opinii Skoczka: „Powyższe nauki w tej książce bardzo pięknie traktowane, a z niemieckiego na polskie doskonale tłumaczone”. W 1861 r. w jej miejsce wprowadzono *Książkę do czytania na 4. klasę katolickich szkół głównych*, było to tłumaczenie podręcznika niemieckiego⁴¹.

Znacznie więcej tytułów książek do nauczania i doskonalenia umiejętności czytania w kl. II, III i IV zestawili M. Baranowski i S. Parasiewicz. Listę otwiera *Polska książka do czytania* (ss. 272), Wiedeń 1844. Kolejna to *Książka do czytania dla drugiej klasy w szkołach wiejskich w c. k. monarchii austr.* (ss. 272), Wiedeń 1848. W Wiedniu w 1852 r. wydana została też *Książka do czytania na klasę drugą c. k. szkół ludowych* (ss. 202). Następne wydawnictwa szkolne to: *Pierwsza książka do czytania i nauki języka polskiego dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 219), Wiedeń 1855; *Tłumaczenie dosłowne pierwszej książki niemieckiej do czytania przepisanej na klasę pierwszą szkół normalnych* Jana J. Szczepańskiego (ss. 99), Lwów 1853; *Książka do czytania dla drugiej klasy w szkołach miejskich w cesarstwie austr.* (ss. 272), Wiedeń 1861. W tej grupie znalazła się także *Książka moralna dla dzieci* (ss. 158), Wiedeń 1837. Było to tłumaczenie z niemieckiego książki Joachima H. Kampego. Zawierała ona różne opowieści moralne. Używano jej w II kl. w latach 1792–1846⁴². Zdaniem Skoczka: „Oprócz strony moralnej niczego autor więcej nie dotknął, ale rzecz tak zajmująco przedstawił, iż rzeczywiście każdy ustęp wpływa na uszlachetnienie serca, a przedstawienie w niej tak jasne, że nauczyciel nie potrzebował się wdawać w jakieś poglądy lub eksplikacje”⁴³. Spośród tych pozycji najczęściej wznawiano *Pierwszą książkę do czytania i nauki języka polskiego dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim*. Od 1860 r. kolejne jej wydania pojawiały się prawie corocznie⁴⁴. Natomiast do kl. III przeznaczone były: *Książka do czytania na trzecią klasę szkół głównych* (ss. 179), Wiedeń 1852; *Książka do czytania na trzecią klasę szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 202), Wiedeń 1857; *Druga książka do czytania z nauką języka polskiego dla szkół ludowych kat. w ces. austr.*

41 A. Skoczek, dz. cyt., s. 50–51.

42 *Książki szkolne...*, s. 8.

43 A. Skoczek, dz. cyt., s. 47.

44 *Książki szkolne...*, s. 8–9.

(ss. 271), Wiedeń 1861; *Książka do czytania na trzecią klasę szkół wiejskich w ces. austr.* (ss. 271), Wiedeń 1863⁴⁵. Najmniej podręczników do nauczania tego przedmiotu opublikowano dla kl. IV szkół ludowych, gdyż dotyczyły one wyłącznie dość nielicznych szkół głównych. W zestawie znalazły się: *Książka do czytania na czwartą klasę szkół głównych w cesarstwie austriackim* (ss. 179), Wiedeń 1857; *Książka do czytania na czwartą klasę katolickich szkół głównych i miejskich w monarchii austr.* (ss. 430), Wiedeń 1862 i *Trzecia książka do czytania i nauki języka polskiego dla szkół ludowych* (ss. 331), Wiedeń 1872⁴⁶.

W szkołach uczniowie korzystali także z podręczników do gramatyki polskiej. Skoczek wymienił kilka pozycji, dokonując przy tym ich merytorycznej i dydaktycznej oceny pod kątem przydatności do nauki tego przedmiotu. Pierwszą publikacją była *Nauka języka polskiego dla uczącej się młodzie*, autorstwa Henryka Suheckiego. Wprowadzono ją w 1849 r. do III i IV kl. Ten sam autor opracował także *Zwięzłą gramatykę polską kurs wyższy* i *Zwięzłą gramatykę polską kurs niższy*. Weszły one w użycie po 1850 r. Z pierwszej korzystano w III i IV kl., zaś z drugiej – w IV kl. Suhecki wydał także *Wstępną gramatykę polską dla szkoły początkowej*. Według Skoczka: „Gramatyki Henryka Suheckiego ułożone z wielką zręcznością i głęboką nauką. Jednak pierwszą gramatykę wypchnięto ze szkoły, albowiem była za obszerna dla szkół ludowych, przez co nawet nauczycielom sprawiała zawrót głowy. Druga gramatyka już przystępniejsza tak dla uczniów, jak też dla nauczycieli. Używano jej w IV kl. Gramatyka pod pozycją trzecią jeszcze ma większe zalety. Używano jej w III i IV kl. Gramatyka pod pozycją czwartą najprzystępniejsza i najszcześliwiej ułożona dla uczniów początkujących, a młodego nauczyciela wiedzie do rzeczy, jakby za rękę. Z tych gramatyk tylko ta pod pozycją trzecią jest najwięcej używaną w IV kl. niektórych szkół głównych. Innych zaś używają tylko nauczyciele jako książek pomocniczych”. Ponadto w szkołach korzystano z podręcznika *Początki gramatyki języka polskiego* (wydanej we Lwowie w 1835 r.). Jego autorem prawdopodobnie był ks. Michał Korczyński, późniejszy łaciński biskup przemyski. Używano go w latach 1826–1848 w II i III kl.⁴⁷

Z kolei M. Baranowski i S. Parasiewicz dotarli do następujących opracowań: *Początki gramatyki języka polskiego* (ss. 59), Lwów 1835; *Trzecia książka nauki języka polskiego, zawierająca ćwiczenia gramatyczne wraz z nauką pisania listów i innych układów pisemnych, na ostatnią klasę szkół głównych i miejskich w ces. austr.* (ss. 218), Wiedeń 1862; *Trzecia książka nauki języka polskiego, zawierająca ćwiczenia gramatyczne* (ss. 222), Wiedeń 1863.

Osobny dział stanowiły książki do nauki języka niemieckiego. Ilościowo było ich najwięcej. A. Skoczek w tej grupie zestawiał ponad 20 podręczników, w zdecydowanej większości wydawanych po niemiecku. Odnośnie do książek wydanych po polsku do nauki tego języka wyraził opinię, iż były źle opracowywane. Zazwyczaj stanowiły dosłowne tłumaczenie podręczników niemieckich. Przykładowo, o *Praktycznej gramatyce języka niemieckiego*, napisanej przez Kazimierza Wohlfeila w dwóch częściach: *Etymologia* (ss. 391) i *Składnia* (ss. 171), których używano w III i IV kl. w latach 1818–1848, Skoczek wypowiedział się następująco: „układ tych gramatyk

45 Tamże, s. 10–11.

46 Tamże, s. 12.

47 A. Skoczek, dz. cyt., s. 47–49.

był praktyczny, ale dla dzieci trudny, dlatego po większej części używano ich jako książek pomocniczych”. Natomiast jego pozytywną ocenę uzyskała *Praktyczna gramatyka języka niem. na 3. i 4. kl.* (w jednym tomie, bez ćwiczeń do czytania). W 1860 r. dodano do niej ćwiczenia do czytania i rozłożono ją na dwie części: *Praktyczna gramatyka języka niem., część pierwsza na 3. kl.* (ss. 270) oraz *Praktyczna gramatyka języka niem., część druga na 4. kl.* (ss. 174). Według Skoczka: „Tych gramatyk używa się od r. 1856 po dziś dzień. Układ bardzo dobry, mieszczący w sobie tysiące przykładów z pol. na niem. i z niem. na pol.” Ponadto pozytywnie opiniował on także *Elementarz niemiecki (polsko-niemiecki)*, ss. 92, ułożony na wzór podręcznika *Kleine Erzählungen* (ss. 64), potocznie nazywanego *Komeniuszem*, *Komeniusem* lub *Comeniusem*. Używano go od 1856 r. najpierw w II kl., a później w III kl. Zdaniem Skoczka: „Układ [był] bardzo dobry”. Z kolei wspomnianego *Kleine Erzählungen* używano w kl. II i III w latach 1784–1851. Była to książeczka ułożona na wzór *Orbis pictus* Jana Amosa Komeńskiego, ale bez obrazków. Zawierała polskie i niemieckie zdania⁴⁸.

Natomiast M. Baranowski i S. Parasiewicz wymienili następujące podręczniki do nauki języka niemieckiego. I tak na początkowym etapie nauczania w szkołach wykorzystywano *Elementarz niemiecki dla szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 88), Wiedeń 1857, który do 1870 r. był wznawiany 6-krotnie. Podobną funkcję spełniała książka *Zbiór najpotrzebniejszych nazwisk pod zmysły podpadających rzeczy podług obrazkowego świata Komeniusza. Dla pożytku poczynających się uczyć języka niemieckiego, osobliwie dla dzieci najniższych szkół*. Wydawano ją we Lwowie i Wiedniu od schyłku XVIII w. W zależności od wydania jej objętość wynosiła 48–67 stron. Z kolei gramatykę niemiecką uczniowie poznawali w oparciu na następujących wydawnictwach: *Praktyczna Gramatyka języka niemieckiego na drugą i trzecią klasę szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 320), Wiedeń, 1855; *Praktyczna Gramatyka języka niemieckiego. Część pierwsza na trzecią klasę szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 189), Wiedeń 1857; *Praktyczna Gramatyka języka niemieckiego wraz z ćwiczeniami. Część pierwsza. Na trzecią klasę szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 270), Wiedeń 1861; *Praktyczna Gramatyka języka niemieckiego. Część druga na czwartą klasę szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 187), Wiedeń 1857; *Początki języka niemieckiego dla wyższych klas szkół ludowych*, zeszyt II, (ss. 276), Wiedeń 1871⁴⁹.

Ostatnią grupą książek wykazanych przez analizowanych autorów stanowiły książki arytmetyczne. W zestawieniu sporządzonym przez A. Skoczka znalazły się zaledwie dwa podręczniki: Franciszka Moźnika *Nauka rachunków na drugą i trzecią klasę szkół parafialnych i głównych* (ss. 189), Wiedeń 1850 oraz *Übungsbuch beim Rechnen* (ss. 230), używana w III i IV kl. od r. 1856 do 1860. W 1860 r. przetłumaczona została na język polski. Później podzielono ją na dwie części: *Ćwiczenia rachunkowe dla uczniów 3. kl.* (ss. 112) i *Ćwiczenia rachunkowe dla uczniów 4. kl.* (ss. 119). Drukowano je w języku niemieckim i polskim i używano przez lata 60. XIX w.⁵⁰ Bardziej rozbudowane zestawienie książek do tego przedmiotu sporządzili M. Baranowski i S. Parasiewicz. Mianowicie wymienili: *Naukę rachunków na drugą i trzecią klasę szkół parafialnych i głównych* (F. Moźnika); *Ćwiczenia rachunkowe*

48 Tamże, s. 51–55.

49 *Książki szkolne...*, s. 70, 73–74.

50 A. Skoczek, dz. cyt., s. 58.

dla szkół wiejskich w cesarstwie austriackim (ss. 140), Wiedeń 1859; *Ćwiczenia rachunkowe dla szkół ludowych w cesarstwie austriackim* (ss. 216), Wiedeń 1856; *Ćwiczenia rachunkowe dla uczniów czwartej klasy w szkołach miejskich i głównych cesarstwa austriackiego* (ss. 117), Wiedeń 1860; *Ćwiczenia rachunkowe dla uczniów klasy trzeciej w szkołach miejskich i głównych cesarstwa austriackiego* (ss. 110), Wiedeń 1861. Trzy z tych tytułów: *Ćwiczenia rachunkowe dla szkół wiejskich w cesarstwie austriackim*, *Ćwiczenia rachunkowe dla uczniów klasy trzeciej w szkołach miejskich i głównych cesarstwa austriackiego* oraz *Ćwiczenia rachunkowe dla uczniów czwartej klasy w szkołach miejskich i głównych cesarstwa austriackiego* wznawiano co parę lat⁵¹.

Książki szkolne wydawano głównie w Wiedniu. Dla tych celów cesarzowa Maria Teresa założyła w 1772 r. Wydawnictwo Książek Szkolnych. W 1846 r. cesarz Ferdynand I polecił, aby podręczniki w nim wydawane tanio sprzedawać, by były osiągalne finansowo dla wszystkich dzieci. Dodatkowo część nakładów rozprowadzano po wszystkich szkołach ludowych jako darowiznę dla ubogich uczniów. Ich przydziałem dla potrzebujących zajmowali się nauczyciele. Od 1864 r. to wydawnictwo drukowało książki po polsku i niemiecku⁵². Ponadto podręczniki dla szkół drukowano także w prywatnych drukarniach, m.in. we Lwowie, Krakowie, Bochni, Wadowicach, Jaśle, Tarnowie i Rzeszowie⁵³.

Dostępność i dobór podręczników w szkołach – aspekt praktyczny

Pomimo wydawania i częstego wznawiania podręczników do konkretnych przedmiotów w wielu placówkach brakowało odpowiednich książek pisanych po polsku. Ten niedobór wydawnictw widoczny był zwłaszcza w pierwszych dziesięcioleciach analizowanego okresu i dotyczył głównie ówczesnych szkół parafialnych. Jednak także w szkołach trywialnych dość powszechny był ich brak. Pierwszy podręcznik w języku polskim dla szkół trywialnych wydano dopiero w 1785 r. Był to katechizm i książka do czytania z obszernymi wskazówkami dla nauczycieli⁵⁴. W praktyce więc szkoły korzystały z takich podręczników, do jakich aktualnie miały dostęp. Stąd różnorodność ich tytułów. Dla przykładu, w rzymskokatolickiej szkole trywialnej we Fryszaku do nauki języka polskiego służyła *Groszówka*, a do niemieckiego – *Komeniusz*⁵⁵. W latach 60. XIX w. nauczanie religii w tej placówce prowadzone było za pomocą następujących polskich podręczników: *Mały katechizm dla uczniów I klasy*, *Wielki katechizm w pytaniach i odpowiedziach dla klasy II*, *Listy i Ewangelie na wszystkie całego roku niedziele...* Natomiast do nauki języka polskiego korzystano z następujących książek: *Elementarz do używania w szkołach miejskich*, *Elementarz dla katolickich szkół ludowych w Cesarstwie Austriackim*, *Polską książkę do czytania dla klasy II*, *Praktyczną gramatykę polską*

51 *Książki szkolne...*, s. 17–18.

52 A. Skoczek, dz. cyt., s. 62–63.

53 *Książki szkolne...*, s. 1–107; [on-line:] <https://pl.wikipedia.org/wiki/Polskieelementarze> – 21.08.2023.

54 M. Krupa, *Szkolnictwo ludowe w obwodzie...*, s. 102.

55 B. Lubojemska, *Zarys dziejów szkolnictwa we Fryszaku 1424–1984*, Krosno 2001, s. 9.

Józefa Muczковского i *Zwięzłą naukę języka polskiego* Henryka Suheckiego. Języka niemieckiego nauczano na podstawie następujących książek wydanych po polsku: *Comenius* (z tłumaczeniem na język polski dla klasy elementarnej) oraz *Fibel dla drugiego oddziału klasy pierwszej*. Zaś do nauki rachunków używano: polskiego wydania książki *Die Rechenkunst. I Theil* oraz *Ćwiczeń rachunkowych dla szkół wiejskich w Cesarstwie Austriackim*⁵⁶.

Z kolei w rzymskokatolickiej szkole trywialnej w Lutczy w połowie lat 60. XIX w. w kl. I korzystano z *Elementarza polskiego, Małego katechizmu* i *Nauki poglądu z obrazkami*. W kl. II obowiązywały: *Pierwsza książka do czytania* i *Większy katechizm*. Zaś w kl. III: *Druga książka do czytania*, *Większy katechizm*, *Ćwiczenia rachunkowe dla szkół wiejskich* i *Historia biblijna*⁵⁷. Natomiast w Tyczynie w takiej samej szkole na mocy rozporządzenia przemyskiego łańciskiego konsystorza biskupiego z 18 lipca 1862 r. i Komisji Namiestniczej w Krakowie z 15 lipca 1864 r. w połowie lat 60. XIX w. do nauki przeznaczono następujące polskie podręczniki: w I kl.: *Elementarz polski* i *Krótki katechizm*, a w kl. II – *Pierwszą książkę do czytania i nauki języka polskiego dla katolickich szkół ludowych*, *Krótki katechizm* i *Rachunki*. Zaś w kl. III – *Drugą książkę do czytania i nauki języka polskiego dla katolickich szkół ludowych*, *Wielki katechizm* i *Dzieje biblijne starego i nowego przymierza* autorstwa Ignacego Schustera. Natomiast do niemieckiego przewidywano: w kl. II – *Elementarz niemiecki*, a w kl. III – *Praktycznej gramatyki część I*⁵⁸.

W szkołach głównych dostępność podręczników była znacznie większa niż w pozostałych typach szkół ludowych. Dla przykładu, w Wadowicach nauka podstaw języka polskiego odbywała się za pomocą następujących książek: *Abecadło na tabliczkach*, *Elementarz do klasy elementarnej* i *Początki gramatyki języka polskiego do klasy I*. Religii nauczano zaś z *Małego katechizmu* i *Książki moralnej*. Do nauki pozostałych przedmiotów wykorzystywano już tylko książki niemieckie, których były dziesiątki⁵⁹. Z kolei w szkole głównej w Brzeżanach w latach 60. XIX w. (jak wspominał Emil Dunikowski) najważniejszą książką był *Komeniusz*, z którego uczono się rozmówek niemieckich. „Były też czytanki polskie, ruskie, niemieckie, gdyż od razu w sztubie pakowano w nasze maleńkie główki zarówno hieroglify gotyckie, jak też i kirylickie, tak, że nie pojmuję, jak się to wszystko mogło pomieścić”⁶⁰. Z kolei Bolesław A. Baranowski tak charakteryzował i oceniał podręczniki, z których uczył się w szkole głównej w Kołomyi: „Podstawą nauki była gramatyka niemiecka, a jako przygotowanie do niej gramatyka polska. Podręcznik gramatyki polskiej [*Początki języka polskiego* – RP] słynął z tego, że pierwsze jego zdanie zawierało apodyktyczne twierdzenie: „Zrazu rozmawiali ludzie na migi”. Ortografia zajmowała wiele miejsca w nauce... Za to książki do czytania, niemieckie i polskie, dosłownie z tamtych przełożone, były bardzo nudne i beztreściwe. Za to wynieśliśmy z kołomyjskiej szkoły

56 Tamże, s. 14–15.

57 Zespół Szkół w Lutczy, *Historia szkoły trywialnej w Lutczy*, bns.

58 Archiwum Państwowe w Rzeszowie, Zespół 180 – Szkoła Podstawowa w Tyczynie, sygn. 1 – *Historia 5.klasowej szkoły w Tyczynie 1863–1929*, s. 61.

59 G. Studnicki, *Zarys dziejów oświaty i szkolnictwa w Wadowicach*, Wadowice 1996, s. 23.

60 E. Dunikowski, *Z tęczyowych dni w szkołach brzeżańskich 1861–1873*, [w:] *Galicyskie wspomnienia szkolne*, opr. A. Knot, Kraków 1955, s. 349.

wyborną znajomość gramatyki i pisowni i wyrażaliśmy się poprawnie po niemiecku i po polsku”⁶¹.

W szkołach parafialnych nie obowiązywał zestaw odgórnie nakazanych podręczników. Stąd w toku nauki uczniowie nieraz korzystali z wszelkich dostępnych książek znajdujących się w ich domach, głównie książeczek do modlitwy i żywotów świętych. Sytuacje takie miały miejsce zwłaszcza na wsiach. Z tego powodu w wielu modlitewnikach modlitwy zamieszczone na początku drukowano większą czcionką, łatwiejszą do czytania⁶². Spośród podręczników wydawanych specjalnie dla szkół ludowych nauczyciele szkół parafialnych najczęściej sięgali po elementarz *Abecadlnik, czyli Groszówka dla ludu wiejskiego...*⁶³. W tych szkołach używano także jeszcze innych drukowanych podręczników. Zazwyczaj formalnie przeznaczone były one dla szkół trywialnych. Przykładowo, w Golcowej w 1868 r. w użyciu były: *Mały katechizm, Elementarz dla katolickich szkół ludowych w cesarstwie austriackim* i *Ćwiczenia rachunkowe dla szkół wiejskich*. W niektórych szkołach parafialnych korzystano także z *Komeniusza*⁶⁴.

Także w szkołach gminnych nie istniał administracyjnie ustalony kanon podręczników. Dlatego (analogicznie jak w przypadku szkół parafialnych) w toku nauki posługiwano się różnymi dostępnymi książkami. Uczniowie powszechnie korzystali z elementarza *Abecadlnik, czyli Groszówka dla ludu wiejskiego...*, a także z innych książek, zwykle religijnych⁶⁵. Pod koniec omawianego okresu zaczęto sięgać po podręczniki dla szkół ludowych, wydawanych przez specjalistyczne drukarnie. Dla przykładu, w Budziwoju w latach 60. XIX w. posługiwano się następującymi książkami: *Elementarz polski, Pierwsza książka do czytania, Druga książka do czytania, Mały katechizm* i *Dzieje biblijne*⁶⁶. Z takich samych podręczników korzystano ok. 1870 r. w Hermanowej⁶⁷.

Zakończenie

Analiza materiału informacyjnego odnośnie do omawianej tematyki natrafia na szereg trudności. Główną jest to, iż w poszczególnych źródłach widoczna jest dość duża swoboda w kwestii zapisywania tytułów poszczególnych książek. Wydaje się, że największą troskę o precyzyjne zapisanie tytułów podręczników wykazali M. Baranowski oraz S. Parasiewicz. Mniej dokładnie uczynił to A. Skoczek. Natomiast analizując wykazy książek szkolnych znajdujących się w kronikach szkolnych poszczególnych placówek, należy stwierdzić, iż nie były one dokładnie zapisywane, a robiono to tylko skrótowo. To utrudnia identyfikację konkretnych podręczników.

61 B.A. Baranowski, *Kołomyjska Kreis-hauptschule i gimnazjum w Stanisławowie 1852–1862*, [w:] *Galiczyjskie wspomnienia szkolne*, opr. A. Knot, Kraków 1955, s. 238.

62 E. Juško, *Rada Szkolna Krajowa i jej działalność na rzecz szkoły ludowej w Galicji (1868–1921)*, Lublin–Tarnów 2013, s. 125.

63 F. Magryś, dz. cyt., s. 25; J. Słomka, dz. cyt., s. 23; M. Pelczar, A. Lorens, *Sześćset lat doli i niedoli Krościenka Wyżnego i Iskrzyni 1350–1950*, Krosno [1997], s. 223–224.

64 B. Gajewski, *Golcowa. Szkice z dziejów wsi*, Brzozów 1989, s. 76.

65 F. Magryś, dz. cyt., s. 25; J. Słomka, dz. cyt., s. 23; R. Pelczar, *Szkoły parafialne...*, s. 197.

66 Szkoła Podstawowa nr 15 w Rzeszowie-Budziwoju, Kronika szkoły, bns.

67 Szkoła Podstawowa w Hermanowej, Kronika szkoły, s. 27.

Jednak różnorodność wykazywanych w kronikach tytułów i ich wzajemne porównywanie ze sobą pozwala stwierdzić, iż w poszczególnych placówkach sięgano po bardzo różne książki.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Rzeszowie, Zespół 180 – Szkoła Podstawowa w Tyczynie, sygn. 1 – Historyja 5.klasowej szkoły w Tyczynie 1863–1929.

Szkoła Podstawowa nr 15 w Rzeszowie-Budziwoju, Kronika szkoły.

Szkoła Podstawowa w Hermanowej, Kronika szkoły.

Zespół Szkół w Lutczy, Historia szkoły trywialnej w Lutczy.

Zespół Szkół w Strzyżowie, Szkoła Podstawowa nr 1 w Strzyżowie, Kronika szkolna.

Źródła drukowane

Baranowski B.A., *Kołomyjska Kreis-hauptschule i gimnazjum w Stanisławowie 1852–1862*, [w:] *Galicyjskie wspomnienia szkolne*, opr. A. Knot, Kraków 1955, s. 235–252.

Dunikowski E., *Z tęczyowych dni w szkołach brzeżańskich 1861–1873*, [w:] *Galicyjskie wspomnienia szkolne*, opr. A. Knot, Kraków 1955, s. 345–382.

Groszówka: czyli Nauka początkowa poznawania liter, sylabizowania i czytania, ułożona dla dzieci niechodzących do szkoły, Bochnia 1861.

Instrukcja dla nauczycieli szkół parafialnych, czyli trywialnych z roku 1785, opr. F. Majchrowicz, Lwów 1901.

„Kurenda Szkolna” (krakowska) 1863, nr 7, s. 49.

Książki szkolne w szkołach ludowych galicyjskich i w innych ziemiach polskich dawniej używane, opr. M. Baranowski, S. Parasiewicz, Lwów 1898.

Magryś F., *Żywoć chłopca działacza*, Warszawa 1987.

Rozporządzenie ministerialne z 23 marca 1855, „Schul-Kurrende” (tarnowska) 1858, nr 4, s. 14.

Słomka J., *Pamiętniki włościanina. Od pańszczyzny do dni dzisiejszych*, Warszawa 1983.

Zbiór najważniejszych okólników i rozporządzeń zasadniczych C.K. Krajowej Rady Szkolnej, wydanych od jej ukonstytuowania się do podwładnych jej nadzorów szkolnych, w sprawach szkół ludowych, Lwów 1889.

Literatura

Adamczyk M., *Kształcenie młodzieży chłopskiej z obwodu sądeckiego i okolic 1772–1848*, Wrocław 1981.

Baranowski M., *Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji od 1772 do 1895 roku*, Kraków 1897.

Dobrzański J., *Wychowanie i szkolnictwo w zaborze austriackim na przełomie XVIII i XIX w.*, [w:] *Historia wychowania*, t. 2, red. Ł. Kurdybacha, Warszawa 1967, s. 115–124.

Falkiewicz K., *Rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji w latach 1848–1898*, Lwów 1899.

- Fiutowski T., *Szkolnictwo ludowe w Galicji w dobie porozbiorowej*, Lwów 1913.
- Gaj-Piotrowski W., *Stan szkolnictwa i oświaty w rejonie Rozwadowa w latach 1772–1874*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1975, s. 23–56.
- Gajewski B., *Golcowa. Szkice z dziejów wsi*, Brzozów 1989.
- Jantzen S., *Polityka szkolna terezyańsko-józefińska w Galicji*, „Biblioteka Warszawska” 1905, t. 1, s. 503–517.
- Juśko E., *Rada Szkolna Krajowa i jej działalność na rzecz szkoły ludowej w Galicji (1868–1921)*, Lublin–Tarnów 2013.
- Krupa M., *Szkolnictwo ludowe w obwodzie przemyskim w końcu XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów oświaty w Galicji*, red. A. Meissner, Rzeszów 1989, s. 93–107.
- Krupa M., *Szkoła ludowa w Galicji w latach 1772–1790*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1981, t. 24, s. 57–83.
- Kumor B., *Szkolnictwo ludowe w Diecezji Tarnowskiej 1786–1850*, [w:] *Z dziejów oświaty w Galicji*, red. A. Meissner, Rzeszów 1989, s. 109–125.
- Lubojemska B., *Zarys dziejów szkolnictwa we Frysztaku 1424–1984*, Krosno 2001.
- Ładyżyński A., *Galicyskie szkoły główne w latach 1774–1869*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Pedagogiczne” 1993, nr 93, s. 15–53.
- Majchrowicz F., *Szkolnictwo polskie pod zaborem austriackim w czasie Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Epoka wielkiej reformy*, red. S. Łempicki, Lwów–Warszawa 1923, s. 123–139.
- Majorek C., Marmon W., *Oświata i kultura regionu tarnowskiego w okresie rozbiorów i niewoli*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1983, s. 259–286.
- Majorek C., *Początki austriackiego systemu szkolnictwa ludowego w Galicji w latach 1772–1780*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1976, t. 19, s. 81–101.
- Pelczar M., Lorens A., *Sześćset lat doli i niedoli Krościenka Wyżnego i Iskrzyni 1350–1950*, Krosno [1997].
- Pelczar R., *Rzymskokatolickie szkoły trywialne w Galicji w latach 1774–1875*, Lublin 2014.
- Pelczar R., *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869*, Lublin 2009.
- Persowski F., *Kartki z dziejów szkolnictwa w Galicji w I połowie XIX w. (głównie z terenu województwa rzeszowskiego)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Rzeszowie. Nauki Pedagogiczne” 1967, z. 4, s. 387–415.
- Skoczek A., *Rys historyczno-statystyczny szkół ludowych w Galicji od roku 1772 po 1867*, Kraków 1869.
- Studnicki G., *Zarys dziejów oświaty i szkolnictwa w Wadowicach*, Wadowice 1996.
- Świeboda J., *Szkolnictwo ludowe w Rzeszowie pod zaborem austriackim (1772–1918)*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1978, s. 5–37.
- Walat W., Warzocha T., *Podręczniki szkolne w Galicji w II połowie XIX i na początku XX wieku w świetle prac Komisji Podręczników Szkolnych przy Radzie Szkolnej Krajowej*, „Edukacja – Technika – Informatyka” 2018, nr specj. 1, s. 45–62.

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza polskich podręczników używanych w szkołach podstawowych (ludowych) w Galicji w latach 1774–1873, zwłaszcza w szkołach trywialnych i głównych. Bazę informacji tworzą źródła archiwalne, drukowane, pamiętniki i opracowania. W artykule przedstawiono strukturę organizacyjną szkół ludowych, uwarunkowania prawne drukowania podręczników szkolnych, rolę władz austriackich i galicyjskich w dopuszczeniu ich do użytku. Ponadto zgromadzono i przeanalizowano informacje o podręcznikach do poszczególnych przedmiotów i zajęć. W artykule wskazano, że w szkołach, oprócz podręczników niemieckich (stanowiących zdecydowaną większość), korzystano także z licznych książek wydawanych w języku polskim. Dotyczyło to szczególnie szkół niepodlegających władzom państwowym, czyli szkół parafialnych i gminnych.

Słowa kluczowe: szkoły średnie, Galicja, wychowanie, przepisy szkolne, pozaszkolne zachowanie młodzieży, karność, sprawozdania i przepisy Rady Szkolnej Krajowej

Polish textbooks in Polish folk schools in Galicia in the years 1774–1873**Abstract**

The aim of the article is to analyze Polish textbooks used in elementary (folk) schools in Galicia in the period 1774–1873. It mainly concerns trivial and main schools. The information base consists of archival sources, printed sources, diaries, and studies. The article shows the organizational structure of folk schools, the legal conditions for printing school textbooks, and the role of Austrian and Galician authorities in allowing them to be used. In addition, books for individual subjects and classes were collected and analyzed. The article indicates that, in schools, apart from German textbooks (constituting the vast majority), numerous books published in Polish were also used. This was especially the case in schools not subject to state authorities, i.e., in parish and commune schools.

Keywords: secondary schools, Galicia, upbringing, school regulations, youth behavior outside school, discipline, reports and legal provisions of the National School Council